

नेत्रदान

दिनांक १० जून, हा दिवस संपूर्ण जगात जागतिक नेत्रदान दिन म्हणून साजरा केला जातो. अनेक अंध व्यक्तींचे जीवन प्रकाशमान करणारे सुप्रसिद्ध नेत्र विशारद डॉ. रामचंद्र लक्ष्मण भालचंद्र यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ १० जून हा दिवस जागतिक नेत्रदान दिन म्हणून साजरा केला जातो.

डोळ्यात दाटलेल्या काळयाकुट्ट अंधारातून उद्याच्या उज्वल भविष्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या व्यक्तींना नेत्रदानाच्या माध्यमातून हे जग सुंदर आहे याची प्रचिती देण्याची प्रेरणा देणारा हा दिवस आहे. शासकीय सेवेत नेत्रचिकित्सक म्हणून अहोरात्र झटणाऱ्या डॉ भालचंद्र यांचे नाव महाराष्ट्राच्या इतिहासात अजरामर आहे. त्यांचा जन्म उस्मानाबाद जिल्ह्यात १० जून १९२४ रोजी झाला. घरची परिस्थिती हलाखीची असूनही जिद्द आणि चिकाटीच्या जोरावर त्यांनी शिक्षण पूर्ण करून नेत्र विशारद पदवी मिळवून ८० हजारांहून अधिक नेत्र शस्त्रक्रिया केल्या. १० जून १९७९ रोजी त्यांचे निधन झाले. या दिवसाचे औचित्य साधून लोकांमध्ये नेत्रदानाविषयी जनजागृती करून लोकांना मृत्यूनंतर डोळे दान करण्यास प्रवृत्त करणे हे या दिवसाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

आपल्या आयुष्यात डोळ्यांचे किती महत्व आहे हे आपण सर्व जाणतोच. जगातील सर्व सुंदर गोष्टी आणि सुंदर जगाचा आनंद आपण डोळ्यांमुळेच घेऊ शकतो. डोळ्यांशिवाय जगण्याची कल्पनाही कोणी करू शकत नाही. डोळे हे आपल्या शरीरातील सर्वात महत्वाचे ज्ञानेंद्रिय आहे. डोळ्यांद्वारे आपल्याला ७५ टक्के ज्ञान मिळते. सध्याचा काळात बदलणारी जीवनशैली, अनियमित दिनचर्या, प्रदूषण आणि वाढलेला मानसिक तणाव यामुळे बहुतेक लोकांना डोळ्यांच्या त्रासाला सामोरे जावे लागत आहे. काहींना हा त्रास लहान वयातच होतो तर काहींना वयाच्या मध्यकाळात होतो. काही असेही दुर्दैवी असतात की ज्यांच्या आयुष्यात कायमचा अंधार असतो. त्यांना दृष्टीच नसते. जन्मतःच ते दृष्टिहीन असतात. तर काही जण अपघातात आपले डोळे गमावतात. जगभरात दृष्टिहीन लोकांची संख्या जास्त आहे. अशा अंधारलेल्या लोकांच्या आयुष्यात नेत्रदानाने प्रकाश आणता येतो. त्यासाठी नेत्रदानाचे महत्व लक्षात घेऊन जग न पाहिलेल्या व्यक्तींना नेत्रदान करून त्यांना हे सुंदर जग पाहण्याची संधी देणे ही काळाची गरज आहे.

भारतामध्ये असलेल्या कायदानुसार नेत्रदान हे मरणोत्तर करावे. हे नेत्रदान चष्मा असणारे, मोतीबिंदूची शस्त्रक्रिया झालेले तसेच मधुमेह आणि मानसिक त्रास असलेले व्यक्तीही करू शकतात. नेत्रदान करण्यास इच्छुक असलेल्या व्यक्तींनी जवळच्या नेत्रपेढीत जाऊन नेत्रदानाची नोंद करावी. मृत व्यक्तीने नेत्रदानाची नोंद केली नसली तरी त्या व्यक्तीच्या वारसदारांनी इच्छा व्यक्त केली तरी त्या व्यक्तीचे नेत्रदान होऊ शकते. मृत्यूनंतर जास्तीतजास्त सहा तासांच्या आत नेत्रदान होऊ शकते. ज्या व्यक्तीला नेत्रदानासाठी कॉर्नियाचा वापर करायचा आहे त्याला चोवीस तासांच्या आत कॉर्नियाचे प्रत्यारोपण करणे गरजेचे असते.

नेत्रदानाचा अर्थ शरीरातून संपूर्ण डोळा काढून घेणे असा होत नाही. यात मृत व्यक्तीच्या डोळ्याचा कॉर्नियाचा वापर करण्यात येतो. एका मृत्यू झालेल्या व्यक्तीचे डोळे एका नेत्रहीन व्यक्तीला देण्यात येतात त्यामुळे त्या अंध व्यक्तीचे जीवन तर प्रकाशमान होतेच पण मृत व्यक्ती मृत्यूनंतरही हे सुंदर जग पाहू शकते.

नेत्रदानाशी संबंधित काही गैरसमज समाजमनात आहेत. भारतात नेत्रदान करण्याचे प्रमाण खूपच कमी आहे. याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे नेत्रदानाबाबत पसरलेले गैरसमज. सर्वात मोठा गैरसमज असा आहे की, नेत्रदान करणे म्हणजे संपूर्ण डोळा काढून टाकला जातो. आपल्या देशात १ कोटीहून अधिक लोक हे नेत्रहीन

आहेत म्हणजे एक कोटी लोक अंध आहेत, याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे कॉर्नियल अंधत्व. कॉर्निया हा डोळ्याचा सर्वात पुढचा थर आहे. तो पारदर्शक असतो, त्यातील दोषामुळे दृष्टी जाते किंवा काही लोकांची पूर्णतः कमी होते. पण ते एका साध्या शस्त्रक्रियेने दुरुस्त केले जाऊ शकते. कॉर्नियल ट्रान्सप्लांट असे या शस्त्रक्रियेचे नाव आहे. हा कॉर्निया डोळे दान करणाऱ्या लोकांकडून येतात. डोळे दान करणे म्हणजे डोळे काढून दुसऱ्याला देणे असा होत नाही. नेत्रदान हे माणसाच्या मृत्यूनंतरच होते, फक्त हे लोक त्यांच्या आयुष्यात संमती देतात की, मृत्यूनंतर इतर लोकांना त्यांच्या डोळ्याचे दान करण्यात यावे.

एक वर्ष वयावरील प्रत्येक व्यक्ती नेत्रदान (कॉर्निया) करू शकते. नेत्रदानासाठी वयाची मर्यादा नाही. वयाचे कोणतेही बंधन नाही. डोळे दान करण्याची प्रक्रिया फारशी अवघड नाही. ज्यांनी आधीच आपले डोळे दान केले आहेत, त्यांच्या मृत्यूनंतर कुटुंबातील सदस्य कोणत्याही नेत्रपेढी किंवा नेत्र रुग्णालयाशी संपर्क साधू शकतात. कॉर्निया पुढील ६ ते ८ तासांत काढला जाऊ शकतो. डोळ्याचा फक्त समोरचा भाग जो पारदर्शक असतो आणि ज्याला कॉर्निया म्हणतात. फक्त हे काढले आहे. या प्रक्रियेत संपूर्ण डोळा काढला जात नाही. डोळ्यांसमोर कॉर्निया नावाचा पारदर्शक थर असतो फक्त त्याला बाहेर काढले जाते. हे केल्यावर डोळ्यांना कोणत्याही प्रकारची जखम होत नाही.

नवीन रुग्णांना नवीन डोळे कसे मिळतील तर, प्रथम मृत व्यक्तीचा कॉर्निया बाहेर काढला जातो. त्यानंतर ज्या नवीन रुग्णाचा कॉर्निया खराब झाला आहे, तो काढून टाकला जातो. त्यानंतर नवीन कॉर्नियाचे प्रत्यारोपण केले जाते. त्या शस्त्रक्रियेला कॉर्नियल प्रत्यारोपण म्हणतात. ही अतिशय सोपी शस्त्रक्रिया आहे. यामध्ये टाके टाकून नवीन कॉर्निया डोळ्यात टाकला जातो. कॉर्नियल प्रत्यारोपण ही अत्यंत यशस्वी शस्त्रक्रिया आहे. याचा अनेक रुग्णांना फायदा होतो. मधुमेह, रक्तदाब किंवा कोणताही आजार असला तरी नेत्रदान करता येते. काही वैद्यकीय परिस्थिती आहेत ज्यात डोळे दान करू शकत नाहीत, जसे की एचआयव्ही. हेपॅटायटीस बी., हेपॅटायटीस सी., असलेल्या व्यक्तींना नेत्रदान करण्यास मनाई आहे.

भारत सरकारने विविध योजना हाती घेतल्या आहेत. दृष्टिविकार प्रतिबंधक आणि अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम हा शंभर टक्के केंद्र सरकार पुरस्कृत असून, अनेक नेत्रपेढ्या, फिरती नेत्रपथके कार्यरत आहेत. राज्यात सुमारे नऊ लाखांपेक्षा जास्त अंध व्यक्ती असून, या नेत्रदान जागृतीमार्फत लाखो व्यक्तींना दृष्टी प्राप्त होऊ शकते. १९७९ नंतर अंधत्व निवारणासाठी नेत्रशिविर कार्यक्रम घेण्यात आले आहेत. महाराष्ट्रात जवळजवळ १३ नेत्रचिकित्सक पथके स्थापन करण्यात आली आहेत.

नेत्रदान हे सर्वश्रेष्ठ दान मानण्यात आले आहे; शिवाय नेत्रदान हे मृत्यूनंतर करायचे असल्याने कसलीच भीती नाही. नेत्रदानासाठी व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर दोन तासांच्या आत डोळे काढले पाहिजेत. नेत्रदान करणाऱ्या त्याच्या नातलगांकडून पूर्ण प्रक्रिया करून घेण्याची जबाबदारी सोपवावी; म्हणून जिवंतपणी त्या व्यक्तीने संबंधित नातेवाइकांना ही जबाबदारी सोपवून तशी नोंद विहित फॉर्मवर नोंद करावी. टाइम्स आय रिसर्च फाउंडेशनच्या एका पाहणीनुसार, ५.५ लाख नेत्रदात्यांपैकी १५ ते ४० वयोगटातील, तर केवळ ४ टक्के व्यक्ती ही ६० वर्षावरील वयोगटातील आहेत, तर हे प्रमाण वाढणे ही काळाची गरज आहे.

आपल्या देशात एका वर्षात ७० ते ८० लाख माणसांचे मृत्यू होतात. मात्र, वर्षभरात नेत्रदान फक्त ४९ हजार व्यक्तीच करतात. म्हणजे हे प्रमाण १ टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. संपूर्ण देशाला अंदाजे २२ लाख नेत्रांची गरज आहे, तर महाराष्ट्राला २लाख नेत्रांची गरज आहे.

नेत्रदान कसे केले जाते व ते करण्याची प्रक्रिया काय आहे हे जाणून घेणेही येथे उद्बोधक ठरणार आहे. ज्या व्यक्तीला नेत्रदान करावयाचे आहे त्या इच्छुक व्यक्तीने शासकीय किंवा खासगी रुग्णालयात, वैद्यकीय महाविद्यालयात असलेल्या नेत्रपेढीमध्ये जाऊन विहित नमुन्यातील माहिती भरून द्यावी लागते. तसेच नेत्रपेढीत त्या व्यक्तीच्या नावाची नोंदणी करावी लागते. ही इच्छुक व्यक्ती निधन पावल्यानंतर तिच्या नातेवाइकांचे नेत्रदानासाठीचे सहमतीपत्र व मृत्यू प्रमाणपत्र नेत्रपेढीतील डॉक्टरांना दिल्यानंतरच नेत्रदानाची प्रक्रिया पार पाडण्यास सुरुवात होते. नेत्रदानाची इच्छा असलेल्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर तिच्या नातेवाइकांनी नेत्रपेढीशी त्वरित संपर्क साधणे आवश्यक असते. मृत्यू झालेल्या व्यक्तीचे संपूर्ण डोळे नेत्रदानाच्या प्रक्रियेत काढले जात नाहीत. त्याच्या डोळ्याचे फक्त बुबुळ काढले जाते. बुबुळ काढतेवेळी नेत्रदान करणा-याव्यक्तीच्या डोळ्यातून रक्तस्राव होत नाही. तसेच डोळ्यांमध्ये खड्डाही पडत नाही. ही प्रक्रिया करण्यासाठी १५ मिनिटांचा कालावधी लागतो.

डोळ्यातून बुबुळ काढल्यानंतर ते नेत्रपेढीत प्रतवारी करून सुरक्षित ठेवले जाते. नंतर बुबुळास एम. के. मेडिया नावाच्या औषधामध्ये जतन करून ठेवले जाते. या बुबुळांच्या पेशी जर चांगल्या असतील तर ही बुबुळे दुस-या रुग्णांना दृष्टी देण्यासाठी वापरली जातात. जर पेशी कमी असतील तर जे डोळे अपघातामुळे जखमी झालेले आहेत किंवा जखम भरण्यापुरते वापरले जातात. राहिलेले डोळे वैद्यकीय विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी वापरले जातात. नेत्रदानातून प्राप्त झालेल्या सर्व डोळ्यांचा सुयोग्य उपयोग केला जातो. नेत्रदानामध्ये डोळ्यातून बुबुळ काढण्याच्या प्रक्रियेसाठी शासनातर्फे हजार रुपयांचे अनुदान देण्यात येते. प्रत्येक नेत्रपेढीमध्ये नेत्रबदलासाठी रुग्णांची ज्येष्ठता यादी तयार करण्यात येते. ज्येष्ठता यादीनुसारच गरजू रुग्णांना नेत्रदान केलेले डोळे दिले जातात. नेत्रदान झाल्यानंतर दान केलेल्या डोळ्यांचे ७२ तासांच्या आत गरजू रुग्णांमध्ये रोपण केले जाते. नवीन रोपण केलेल्या रुग्णांच्या डोळ्यांची व्यवस्थित काळजी घेतल्यानंतर त्या रुग्णांस कायमस्वरूपी नवीन दृष्टी मिळते. अंधश्रद्धेमुळे भारतात नेत्रदान करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक अडथळे निर्माण होत असतात.

नेत्रदानाबद्दल समाजसेवक, लोकप्रतिनिधी, स्वयंसेवी संस्थांनी पुढे येऊन, नेत्रदान चळवळीत सहभाग घेऊन सर्वसामान्य लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. किडनी प्रतिरोपणासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात समित्या स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत त्याचप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यात नेत्रपेढीही स्थापन करण्याची गरज आहे. तसे झाल्यास नेत्रदान करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीची नावे त्या नेत्रपेढ्यांत नोंदवता येतील. नेत्रदानातून मिळणाऱ्या डोळ्यांची कमतरता असल्यामुळे गरीब रुग्णांना वेळेवर नवीन डोळ्यांचे रोपण करता येत नाही. गरीब रुग्णांना शासकीय रुग्णालयांत नवीन डोळे उपलब्ध करून देण्यासाठी नेत्रदान चळवळ आणखी फोफावणे गरजेचे आहे.